

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

Теоретична лексикографія як відгалуження лінгвістики виражає певний стан суспільної свідомості та є виявом національної культури. Методика і методологія українського словництва розроблялася протягом віків. У межах досліджень теоретичної лексикографії методологія має різні підвалини: ідеологічно-філософські, які впливають із загальних принципів, та суто наукові, прагматичні, які узагальнюють методику опрацювання українських словників.

Методологією українських лексикографічних праць, створюваних у часи колоніального гніту, в ідейно-філософському плані завжди залишалася національна сутність, яка визначалася самобутністю та самозбереженням української мови, а через неї і самобутністю українського народу, його культури. Протягом понад чотирьохсотлітню історію української лексикографії словники стали якби політичними маніфестами, що в часи переслідувань української нації та зазіхань на українську мову фіксували її стан, самобутність та утверджували її існування, а отже і через розвиток мови зберігали живучість нації.

У наявності української лексикографії є різноманітні типи словників, але чи не найбільше представлена група двомовних перекладних. Такого типу лексикографічні праці перекладали слова мови колонізаторів, а це стверджувало, що – українська мова своїм багатством не лише вказувала на всі адекватні слова чужої мови, а навіть мала в своїй наявності багато більше синонімів. Таки чином, ці словники доводили, що українська мова має повне право на самобутне існування і, по суті, спростовували різного роду принизливі гіпотези супроти української народу і не визнання самобутності його мови.

Методологія українського словництва утверджувала й історичну рівноправність української мови у порівнянні з іншими слов'янськими. Національна мова українського народу виникла на основі говірок праслов'янської мови в V – VI ст. по Христі так само, як і інші західні та південні слов'янські мови і донесла до наших часів давні назви понять. Вона витворила протягом тривалих століть власну фонетико-морфологічну, лексичну та синтаксичну системи, які підтримувалися такими основними формами її збереження: а) усною народною мовою всіх етнолінгвістичних та соціальних груп, які проживали на Україні та поза її межами; б) багатую і різноманітною українською народною творчістю; в) мовою української писемної літератури; г) українським народним називництвом, народною природничою номенклатурою; д) українською топонімією і антропонімією. Усі ці форми збереження української мови використовувалися для того, щоб донести її через покоління до повної зрілості й утвердити її серед найрозвинутіших мов світу. Ці форми української мови підтримували національну свідомість та самобутність народу, віру в його незалежність.

Більшість авторів усіх типів українських словників, які створювалися в усі часи в Україні чи поза її межами, свідомо, а інколи може і несвідомо, клали в основу своїх задумів саме цей основний принцип методології словництва – принцип збереження та утвердження української мови, а, отже, і народу, бо, як сказала Ліна Костенко, народи не вмирають від інфарктів. Вони вмирають, коли забирають їхню мову. Цьому великою мірою була підпорядкована методологія прагматичної лексикографії. Українські словники створювалися перш за все для того, щоб зафіксувати стан української мови у той час, коли її писемні форми на більшості території України, де проживало автохтонне українське населення, були заборонені (Російська імперія у XVIII – початку XX ст.), або переслідувалася (під владою Польщі, Румунії, Угорщини в у XX ст.), або їй готувалася участь поступового відмирання, асиміляції на основі псевдонаукової теорії про злиття мов при комунізмі, чому була підпорядкована інша підлабузницька теорія про двомовність української нації (часи більшовицького панування в Україні). Методологія українського словництва могла змінюватися у цих складних умовах перебування українського етносу. Власне могли змінюватися не самі засади української лексикографії. Вони залишалися такими самими – збереження і утвердження української мови. Декларувалися лише самі ідеологічні лозунги, які, на жаль, у великій мірі впливали і на методологію прагматичну, на методику виконання того чи іншого видання, на принципи підбору і оформлення матеріалу. Наприклад, в часи існування та дії російських царських указів про заборону української мови у другій половині XIX – початку XX ст.,

коли жива українська літературна мова почала чимраз сильніше утверджуватися, почала розвиватися в різних сферах вжитку (творення термінологічних словників, наукового та публіцистичного стилів), коли твори української мови почали перекладатися іншими мовами світу та виходити на європейські культурні обрії, українські словники на території Великої України не друкувалися українською мовою, а виходили в Галичині. Щоб якимось чином доводити їх до українського читача, українським лексикографам довелося змінювати методичний підхід до видання: друкувати українську частину словників російською абеткою. Це був вимушений вихід з обставин, зміна методичних принципів, спричинених тактичними діями. Ці автори, які хотіли видавати свої словники в Російській імперії, змушені були так поступати, щоб уникнути цензурної конфіскації. До таких видань належить двотомний „Русско-малорусский словарь” Є. Тимченка, За часів радянського тоталітаризму їх автор звинувачений в українському буржуазному націоналізмі й відбував заслання у Якутії.

Методичні засади деякі талановиті українські словникарі змушені були міняти і в умовах радянського тоталітаризму, особливо в 40 – 80 рр. ХХ ст. після ліквідації українізації. У цей час словники були вкрай потрібні для збереження української мови. Дехто, не раз позірно або і з примусу, напевно рідко з переконання, визнавав, що ідеологічною основою українського мовознавства, а, отже і словників є марксистсько-ленінська методологія. Це науковці змушені були робити, щоб все ж таки публікувати українські наукові праці та словники. Проте така методологія не могла не відбитися на якості лексикографічних видань.

Однією із негативних сторін цієї методології є відсутність свободи виявляти думки автора і дискредитувати багатьох чільних представників української культури, використовувати твори яких для лексикографічних картотек було заборонено. Укладачі у цих випадках були змушені уводити в словники невластиві українській мові форми і слова, наближені до російської, оскільки вважалося нормальним штучне вливання російських мовних елементів до інших національних мов колишнього СРСР. Та найбільшої шкоди українському словництву завдала радянська т.зв. теорія українського буржуазного націоналізму, породжена ленінською теорією про дві нації у кожній національній культурі. Саме на цій підставі було заборонено вводити до реєстру словників, аналізувати в наукових працях цитати з текстами майстрів українського слова, тих, які були оголошені українськими буржуазними націоналістами – ворогами народу, серед яких зустрічалися такі, що жили у свій час в Україні і ті, що були за її межами та силою свого таланту працювали для України, для свого народу, для його культури. Це особливо стосується письменників, які не визнавали російського протекторату над нашою державою, тих, що колись негативно відзивалися про котрогось з вождів чи царів Росії або не захоплювалися чудотворним впливом російської культури на українську. До цих „ворогів” зачислялися і такі, що просто любили свій народ, його мову, абсолютно не кривдячи тим інших народів.

Все описане стосувалося не лише словників сучасної української літературної мови, а і створення історичних словників, бо останні повинні би були базуватися на теорії про давньоруську мову, на основі якої українська мова, український етнос ніби то мав би виникнути не безпосередньо з праслов'янської, як всі інші слов'янські народи, а після формування Московської держави. Більше того, Нікіта Толстой навіть вважав, що українська літературна мова починається з XVI ст. Безперечно, що така методологія ставала великою перешкодою на шляху реалізації тих методологічних засад в українському словництві, які могли сприяти його довершеному розвитку.

Сьогодні в основу своєї методології українські словники кладуть ці ж засади словництва, що інші вільні народи. Звичайно, що над сучасною українською лексикографією тяжіють ще окремі необ'єктивні підходи: з лексичного складу ще не усунуті деякі покручі, які особливо широко проявляються в розмовному стилі української мови та в тих чи інших термінологічних системах. Найважливіше, що методологія сучасного українського словництва позбавлена принизливих теорій, позиції пристосовництва і базується на вільному розвитку української мови.

Кожен словник – подія у суспільному житті народу. Поява словника заповнює якусь дуже важливу лагуну, яка зяяла досі. Вони корисні тим, що мають загальноовізане прикладне та загальноосвітнє значення.

Lev Polyuha

METHODIC BASICS OF LEXICOGRAPHICAL WORKS

The article analyses methodic basics of lexicographical works